

ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА СУЧАСНОЇ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Латковська Т.А.

доктор юридичних наук, професор
Національний університет "Одеська юридична академія"

Вивчення фінансової системи України в умовах зростання ролі держави з управління фінансами та дослідження взаємозв'язку між різними елементами фінансової системи набувають особливого значення, оскільки від оптимального функціонування фінансової системи країни залежить забезпечення фінансовими ресурсами різних сфер суспільного життя. Тому в нових соціально-економічних умовах актуальним питанням у галузі фінансового права стає дослідження поняття та структури фінансової системи, відшукування нових підходів до вирішення гострих економічних і соціальних проблем. Перед наукою фінансового права постають важливі питання про напрями й засоби зміцнення фінансової системи, наповнення державного бюджету, зміцнення національної валюти тощо.

При дослідженні поняття фінансової системи, перш за все, необхідно визначити, що буде являти собою таке утворення, яке в принципі можна назвати системою.

Термін "система" грецького походження й означає ціле, в рамках якого гармонійно та взаємопов'язано розташовані окремі частини цього цілого. У "Великому тлумачному словнику сучасної української мови" читаємо: "Система – порядок, зумовлений правильним розташуванням і взаємним зв'язком частин чого-небудь" [1, с. 1126].

Деякі автори вказують на те, що "для деякого система – це все одно що "багато". Існує в державі певна кількість публічних державних та муніципальних фондів, а потім ще додати фонди господарюючих суб'єктів – ось і готова система. Але будь-яка органічна система – це не тільки кількість, перш за все, фондів коштів, а деяка складна якість. Фінансова система являє собою саме систему, а не множину не пов'язаних між собою елементів, але будь-якій системі, незалежно від того, які об'єкти чи явища становлять її зміст, властива певна структура. У філософській літературі підкреслюється, що в повному розумінні слова "система" – це цілісне утворення, якому притаманні нові якісні характеристики, що не вміщуються в компонентах, які утворюють його. При цьому "система – це таке утворення, в якому внутрішні зв'язки компонентів між собою мають перевагу над зовнішнім впливом на них" [2, с. 18–19].

Філософи вказують на те, що "будь-яка система суть ціле... Виникнення будь-якого

цілого може мати місце тільки в тому випадку, якщо реально існують його частини, об'єднання певної сукупності яких і створює певну цілісність" [3, с. 121], тобто у такій якості дають відповідний ефект.

Розглядаючи комплекс системних понять, бачимо, що найбільшу увагу в науковій літературі приділено дослідженню поняття "система". Серед універсальних визначень можна виділити такі, в яких вміщується інтенція на онтологічну універсальність [4], а також для яких характерна інтенція на гносеологічну універсальність [5, с. 37]. Більш прагматичною вважається друга група цих інтенцій, тому що вони створюються не тільки для опису системних об'єктів, а й для того, щоб забезпечити оперування ними. Крім того, будь-які сукупності багато вчених розглядає як сукупність об'єктів [6], інші вважають, що не всі сукупності є системами.

Традиційно організацію будь-яких явищ досліджують, покладаючись на системний підхід до трактування визначення.

Ще В.Ф. Гегелем було сформульовано системну ідею відповідно до філософії: "Кожна частина філософії є філософське ціле, замкнуте в собі коло, але філософська ідея наявна в кожній із цих частин в особливій визначеності чи особливому елементі. Окреме коло, саме тому, що воно є всередині себе цілісне, прориває межу свого елемента та слугує основою більш просторої сфери; ціле є тому коло, яке складається з кіл, кожне з яких є необхідний момент, так що система їх своєрідних елементів становить усю ідею, яка разом з тим виявляється також і в кожному з них" [7]. Розробка ідей системності, як справедливо зауважується в науковому середовищі, належить до "найвидатніших досягнень діалектичної думки В.Ф. Гегеля" [8].

Зрозуміло, що світ не складається з окремих, ізольованих одне від одного явищ та процесів, а являє собою органічно взаємопов'язані об'єкти, що взаємодіють і взаємопроникають, що вимагає, у свою чергу, системного підходу до них та пізнання. Так, К. Маркс і Ф. Енгельс слідом за В.Ф. Гегелем писали, що зрозуміти те, "що вся сукупність процесів природи перебуває в систематичному зв'язку, спонукає науку виявляти цей систематичний зв'язок скрізь, як у частковостях, так і в цілому" [9].

Як визначає більшість західних авторів загальносистемної концепції існує багато різних, часто невизначених та суперечливих міркувань із приводу характеру системного дослідження, а також самого поняття "система" [10], але, як зауважує К. Боулдинг, система "є кістяком науки в тому розумінні, що її метою є розроблення основ або структур систем, на які нарощується плоть і кров окремих дисциплін та окремих предметів дослідження в їх русі до упорядкованого й послідовно побудованого тіла знання" [11].

Досліджуючи поняття "система", зарубіжні автори розглядали її як "множину об'єктів разом із відносинами... між об'єктами і між їх атрибутами (властивостями)" [12], як "будь-яку сукупність, що складається із взаємозалежних частин" [13]. Абстрактність цих визначень очевидна. Вона є зрозумілою і для самих авторів, які зауважують, що "важко вважати, що таке визначення поняття системи достатнє" [14].

На думку Л.А. Блюменфельда, "системою" називається сукупність будь-яким чином виділених із середовища реальних чи уявних елементів. Учений вважає, що така сукупність буде системою, якщо: 1) задані зв'язки, що існують між цими елементами; 2) кожний з елементів усередині системи вважається неподільним; 3) зі світом поза системою система взаємодіє як ціле; 4) при еволюції в часі сукупність буде вважатися однією системою, якщо між її елементами в різні моменти часу можна провести однозначну відповідність [15].

Розглядаючи різні погляди на поняття "система", В.М. Садовський та Е.Г. Юдін роблять правильне зауваження, зазначаючи, що застосування терміна "система" "різними авторами і в різних науках суттєво відрізняється один від одного – і не тільки за приписаними їм значеннями, а й, що більш важливо, за покладеними в їх основу змістовним та формальним принципом: нерідко в їх використанні просто віддають данину моді чи виходять із надзвичайно широкого розуміння зміни характеру досліджуваних об'єктів; іноді під їх застосування підводять філософську та загальнонаукову базу. Якщо врахувати, що практично кожен дослідник системних проблем спирається на своє розуміння поняття "система"., то ми опинимося перед фактично безмежним морем відтінків у тлумаченні цього поняття" [16].

Учені вважають, що більш правильно говорити про певну родину понять "система", які належать до різних класів системних об'єктів. З методологічного погляду, найбільш перспективним є змістовний шлях визначення поняття "система" через взаємопов'язану послідовність ознак, коли додання кожної окремої ознаки дедалі більше обмежує клас об'єктів, що підпадають під визначення, але разом із тим об'єкти,

що залишаються, дістають дедалі більш розгорнуту змістовну характеристику [17].

У вітчизняній літературі також зустрічається багато різних та надзвичайно різноманітних визначень поняття "система". І необхідно констатувати той факт, що поняття фінансової системи має теж безліч значень, які залежать від поглядів учених та їх досліджень, що свідчить про певний методологічний пропуск, що негативно позначається на струнності категоріального апарату науки [18, с. 46].

Грунтовне дослідження правових основ фінансової системи Росії, проведене Е.Д. Соколовою, заслуговує на особливу увагу [19, с. 20]. Зіставляючи багато різних поглядів на природу фінансової системи й підкреслюючи, що всі дослідники, які розглядали фінансову систему, вказували на центральне місце бюджетної системи у фінансовій системі країни, за допомогою якої утворюються фонди коштів державних та інших утворень, російська вчена дійшла висновку, що суспільні відносини, які виникають при формуванні та функціонуванні фінансової системи суспільства, регулюються не тільки нормами фінансового права як галузі публічного права, а й нормами приватного права – нормами цивільного права, оскільки без них не може утворюватися та використовуватися більшість ланок фінансової системи, як правило, які не включаються до фінансової системи держави.

Незважаючи на різні погляди у висловлених позиціях щодо фінансової системи превалюють три концепції її праворозуміння, а саме фондова концепція, інституційна та посуб'єктна концепції [20, с. 46; 21, с. 422].

Згідно з фондовою концепцією класифікацію слід здійснювати, виходячи з особливостей фінансових фондів, які є характерними для відповідної національної економіки. У такому разі фінансову систему утворюють бюджет, позабюджетні фонди, кредитний фонд, страховий фонд, фінансові ресурси суб'єктів господарювання з подальшою диференціацією типів та видів фінансових фондів. До безсумнівних переваг цієї концепції належить пояснення існування фінансів як відносин, зумовлених необхідністю формування та використання відповідних майнових фондів. До недоліків належить прояв фінансової системи як наслідок дії фінансового механізму, як певний результат, що оформлює та деталізує фінансові відносини. Крім того, ця позиція не охоплює фінансових відносин, що не приводять до утворення або використання майнових фондів.

Інституційна концепція виходить з функціональної своєрідності окремих фінансових інститутів, таких як державні доходи, державні видатки, страхування, державний кредит, банківський кредит, грошовий обіг тощо. Водночас ця концепція недостатньо уваги приділяє систематизуючим ознакам,

що пояснюють єдність фінансових механізмів, діючим спільно тільки в кінцевому випадку.

Посуб'єктна концепція базується на визначенні органу, що здійснює управління фондом або інститутом чи володіє речовим правом певного виду щодо мобілізованих фінансових ресурсів. Тут виділяється бюджет, позабюджетні фонди, фінанси господарюючих суб'єктів, страховий фонд, кредитний фонд, муніципальні фінанси, інвестиційні фонди тощо. Подібний метод систематизації теж не зовсім вдалий, оскільки побудований на ознаках, що мають службовий характер і не пов'язані з природою та суттю фінансових відносин. Покладання функцій на той чи інший орган держави чи зняття такої функції, так само як і надання права ведення діяльності відповідного виду, не може визнаватися об'єктивним критерієм.

На підтримку однієї або іншої концепції висловлюються різні думки. Усе викладене свідчить про відсутність єдиних підходів до розуміння природи, суті та змісту фінансової системи. Поняття фінансової системи відсутнє й у законодавстві нашої держави. Водночас термін і поняття "фінансова система" широко застосовується і в юридичній, і в економічній літературі.

Аналіз сучасного фінансового законодавства свідчить про те, що більшість фінансово-правових інститутів, які входять до фінансової системи України, зазнали змін та набули нового змісту. Адже в умовах адміністративно-командної системи управління народним господарством держава застосовувала економічні важелі з метою забезпечення планомірного розвитку всіх сфер суспільного життя. Історія розвитку нашої країни яскраво показала, що при посиленні адміністративних методів впливу на виробничі процеси відбувається планомірне гальмування розвитку економіки, а це призводить до негативних наслідків впливу на стан усіх інших сфер життя. З переходом на нові ринкові відносини відбулися докорінні зміни в економіці, з'явилися нові елементи фінансової системи, що характеризуються своєрідними формами й методами формування, розподілу та використання грошових фондів. Причому такі елементи мають не тільки економічний зміст, а й правове оформлення.

У науці фінансового права під елементом фінансової системи розуміють фінансово-правовий інститут, що має матеріальний (предметний) зміст. Як і будь-який інститут права, фінансово-правовий інститут становить систему взаємопов'язаних норм, що регулюють відносно самостійну сукупність суспільних відносин у сфері фінансової діяльності держави та органів місцевого самоврядування. Кожний такий інститут характеризується правовими, економічними властивостями, а деякі інститути й політичними властивостями (наприклад, бюджетна сис-

тема). Кожен з інститутів фінансової системи виконує певну функцію: або фонду грошових коштів (такими є бюджети всіх рівнів, фінанси підприємств), або методу, що сприяє нормальному функціонуванню фінансової системи держави (такою є грошова система), або мобілізації грошових коштів до відповідних фондів держави (такою є податкова система) [22].

Кожний з інститутів фінансової системи, у свою чергу, може розглядатися як система. Так, податкова система складається з таких елементів, як загальнодержавні податки, збори та платежі; місцеві податки й збори; форми та методи їх встановлення, зміни або скасування; контроль і відповідальність за порушення податкового законодавства [23].

Аналізуючи фінансову систему з погляду тези Берталанфі (а він висунув програму побудови загальної теорії систем у 40-х рр.) [24], згідно з якою будь-який об'єкт можна розглядати як систему, можна дійти висновку, що їй притаманні всі необхідні ознаки, які включаються в поняття "система". Отже, фінансову систему можна розглядати як складний, цілісний, структурний, динамічний, відкритий, гнучкий, ефективний організм, що взаємодіє із середовищем, тому що фінансова система виступає невід'ємною частиною соціально-економічної системи.

Складність фінансової системи зумовлена неоднозначністю складових її елементів, різнохарактерним зв'язком між ними.

Структурність означає, що фінансова система поєднує свої елементи у внутрішню організовану структуру.

Динамічність визначається тим, що фінансова система не перебуває в статичному стані. Постійно розвиваючись як єдине ціле, вона вдосконалюється, доповнюється новими компонентами, усередині фінансової системи постійно виникають нові зв'язки.

Цілісність фінансової системи означає, що вона включає різноманіття частин, підпорядкованих єдиному цілому.

Відкритість пояснюється інтенсивною взаємодією із соціально-політичними структурами держави, з фінансами інших країн, а також означає, що тільки за умови ефективної, організованої роботи всієї фінансової системи, а не окремих елементів, забезпечується функціонування системи як єдиного цілого, гарантуючи виконання державних цілей та завдань.

Те, що фінансова система виступає як взаємопов'язаний організм, означає, що сутність фінансової системи спрямована не тільки до сутності часткового, складових елементів, а й до їх взаємодії. Тим самим сутність фінансової системи впливає на склад і сутність її елементів.

Фінансова система діє, функціонує, виконує певну роль. Функціонує не тільки фінансова система, а й кожний її елемент.

Характер фінансової системи зумовлює її методологічні підстави її дослідження, які зводяться до необхідності вивчення діяльності кожного елемента цієї системи.

Сьогодні фінансову систему держави можна розглядати, по-перше, як сукупність фінансово-правових інститутів, кожний з яких сприяє утворенню фондів грошових коштів (інституційний аспект); по-друге, як сукупність державних органів та установ, що здійснюють фінансову діяльність (функціональний аспект).

Фінансову систему держави можна досліджувати, поділивши її на дві такі підсистеми, по-перше, публічні державні та муніципальні фонди; по-друге, фонди господарюючих суб'єктів.

Підсистему публічних державних і муніципальних фондів грошових коштів становлять централізовані та децентралізовані фонди, які взаємопов'язані й взаємозумовлені.

До централізованих фондів грошових коштів належать грошові кошти, що надходять у розпорядження держави як владного суб'єкта. Це, перш за все: 1) публічні централізовані державні й муніципальні фонди – державний та місцеві бюджети; 2) централізовані державні цільові позабюджетні фонди (в Україні до таких фондів належать: Пенсійний фонд; Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування з тимчасової втрати працездатності; Фонд соціального страхування України на випадок безробіття; Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві; Фонд соціального захисту інвалідів; Фонд гарантування вкладів фізичних осіб); 3) державний та муніципальний кредити; 4) державне обов'язкове особисте і майнове страхування; 5) фонди державних кредитних установ.

До децентралізованих фондів належать децентралізовані державні й муніципальні фонди, створені державними та муніципальними підприємствами, яким було передано державне й муніципальне майно.

Підсистему фондів господарюючих суб'єктів утворюють фонди підприємств, що займаються комерційною діяльністю; фонди фінансових посередників (а це, наприклад, банки, страхові організації, державні пенсійні фонди); фонди некомерційних організацій (неприбуткових).

Перелік цих фондів не є вичерпним, адже трансформаційні процеси, що відбуваються в Україні, сприяють появі нових публічних фондів, що вимагає глибокого дослідження фінансово-правових інститутів, які входять до фінансової системи.

Однак у фінансовій системі будь-якої країни її правові інститути відіграють неоднакову роль. І серед усіх правових інститутів необхідно виділяти основні фінансово-правові інститути, роль яких надзвичайно велика, оскільки без них неможливе функціонування фінансової системи. Це такі фі-

нансово-правові інститути, як бюджетна, податкова, банківська та грошова системи. Основним завданням сьогодення повинно бути прагнення до фінансової стійкості системи в цілому та гармонійної взаємодії всіх фінансово-правових інститутів.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : Перун, 2002. – 1440 с.
2. Афанасьев В.Г. Общество: системность, познание и управление / В.Г. Афанасьев. – М., 1981. – 432 с.
3. Керимов Д.А. Основы философии права / Д.А. Керимов. – М. : Манускрипт, 1992. – 192 с.
4. Bertalanffy L. Fon. Getnteral System Theory. Foundations, Development, Applications / L. Bertalanffy. – N. Y., 1968.
5. Системные исследования : ежегодник / Л.А. Блюменфельд. – М., 1970. – С. 37.
6. Афанасьев В.Г. Общество: системность, познание и управление / В.Г. Афанасьев. – М., 1981. – С. 18–19.
7. Гегель В.Ф. Соч. / В.Ф. Гегель. – Т. 1. – С. 33.
8. Мотрошилова Н.В. Принцип системности в "Науке логики" Гегеля / Н.В. Мотрошилова // Вопросы философии. – 1980. – № 10. – С. 139.
9. Маркс К. Соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 20. – С. 35–36.
10. Берталанфи Л. Общая теория систем / Л. Берталанфи. – М., 1969. – С. 23–82; Buck R.C. On the Logic of General Behaviour Systems Theory / R.C. Buck // Minnesota Studies in the Philosophy of Science. – University of Minnesota Press. – 1956. – Vol. 1. – P. 233–238; Young O.R. Survey of General Systems Theory / O.R. Young // General Systems – 1964. – Vol. IX. – P. 61–80.
11. Боулдинг К. Общая теория систем – скелет науки / К. Боулдинг // Исследования по общей теории систем. – М., 1969. – С. 124.
12. Холл А.Д. Определение понятия система / А.Д. Холл, Р.Е. Фейджин // Исследования по общей теории систем. – М., 1969. – С. 252.
13. Акоф Р.Л. Системы, организации и междисциплинарные исследования / Р.Л. Акоф // Исследования по общей теории систем. – М., 1969. – С. 145.
14. Холл А.Д. Определение понятия система / А.Д. Холл, Р.Е. Фейджин // Исследования по общей теории систем. – М., 1969. – С. 253.
15. Системное исследование : ежегодник. – 1970. – С. 7.
16. Садовский В.Н. Задачи, методы и приложения общей теории систем / В.Н. Садовский, Э.Г. Юдин // Исследования по общей теории систем. – М., 1969. – С. 7–12.

17. Блауберг И.В. Проблемы целостности и системный подход / И.В. Блауберг. – М. : Эдиториал УРСС, 1977. – С. 240.
18. Запольский С.В. Дискуссионные вопросы теории финансового права : монография / С.В. Запольский. – М. : РАП ; Эксмо, 2008. – 160 с.
19. Соколова Э.Д. Правовые основы финансовой системы России / Э.Д. Соколова ; [отв. ред. Е.Ю. Грачева]. – М. : Юриспруденция, 2006. – 112 с.
20. Запольский С.В. О природе понятия "финансовая система России" / С.В. Запольский // Финансовое право. – 2006. – № 8 – С. 2–8.
21. Фінансова енциклопедія / О.П. Орлюк, Л.К. Воронова, І.Б. Заверуха ; [за заг. ред. О.П. Орлюк]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 472 с.
22. Финансовое право / [К.С. Бельский и др. ; под. ред. С.В. Запольского]. – М. : Российская академия правосудия : ЭКСМО, 2006. – С. 33.
23. Кучерявенко М.П. Курс податкового права : у 6 т. / М.П. Кучерявенко. – Х. : Легас, 2002. – Т. 1 : Генезис податкового регулювання : у 2 ч. – Ч. 2. – 791 с.; Кучерявенко М.П. Податкове право України. Академічний курс : підручник / М.П. Кучерявенко. – К. : Всеукраїнська асоціація видавців "Правова єдність", 2008. – С. 106–115.
24. История и статус общей теории систем // Системные исследования : ежегодник. – М., 1973. – С. 20–37; Общая теория систем (критический обзор) // Исследования по общей теории систем. – М., 1969. – С. 23–82; Общая теория систем – обзор проблем и результатов // Системные исследования : ежегодник. – М., 1969. – С. 30–54.

Латковська Т.А. Поняття та структура сучасної фінансової системи України

Анотація. У статті досліджено проблемні питання сучасної фінансової системи України. Обґрунтовано позицію, чому фінансова система являє собою саме систему, а не множину не пов'язаних між собою елементів. Визначено особливості, що розкривають системний характер фінансової системи. Розглянуто концепції праворозуміння фінансової системи та її структура.

Ключові слова: система, фінансова система, ознаки фінансової системи, фінансово-правові інститути.

Латковская Т.А. Понятие и структура современной финансовой системы Украины

Аннотация. В статье исследуются проблемные вопросы современной финансовой системы Украины. Обоснована позиция, почему финансовая система представляет собой систему, а не множество не связанных между собой элементов. Определены особенности, раскрывающие системный характер финансовой системы. Рассмотрены концепции правопонимания финансовой системы и ее структура.

Ключевые слова: система, финансовая система, признаки финансовой системы, финансово-правовые институты.

Latkovska T. Concept and structure of modern financial system of Ukraine

Annotation. In the article the problem issues of modern financial system of Ukraine are studied. Grounded position, why the financial system shows by itself exactly system, but not plural of unconnected elements. The peculiarities proving the systematic character of financial system are revealed. The conceptions of legal understanding of financial system and its structure are analysed.

Key words: system, financial system, financial system properties, financial and legal institutions.